

## Анотація

Макогон А. А. Трансформація античних філософських парадигм в есхатології Максима Сповідника. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії із спеціальності 033 – філософія. Сумський державний університет, 2020.

У дисертаційній роботі проведено дослідження есхатології візантійського філософа і богослова Максима Сповідника на предмет можливої міри впливу на неї еллінських філософських учень, а також ідей інших християнських письменників. Виявлені основні напрямки трансформації еллінських філософських парадигм в есхатологічних поглядах отця церкви, який закарбував філософською мовою християнську есхатологію, не обмежуючись лише чинником віри. В роботі простежена логіка подолання античних парадигм у царині есхатології, а саме фаталізму, циклічності, вічності світу, необхідності створення світу, метемпсихозу, апокатастасису, специфічної теорії зла тощо. Виявлені головні філософські концепти, в яких Максим Сповідник філософськи обґрунтував християнську есхатологію, а саме: незалежність Воплочення Логоса від внутрішньо-світових метаморфоз, абсолютна свобода і невимушеність створення світу і пов'язаний з цим концепт обоження, метафізична перевага цілей над початками буття, заперечення циклічної теорії космосу, специфічний погляд на проблему апокатастасису (відновлення всього), вічно-рухомий спокій у обожнених істот, перевага свободи волі над свободою вибору, відсутність гномічної волі в есхатологічному стані, специфічна теорія зла як звинувачення іншого.

Беручи до уваги недостатню розробленість науковцями проблеми есхатології Максима Сповідника, в дисертації був проведений аналіз майже всіх суттєвих, у тому числі найсучасніших джерел, автори яких займалися цією темою. Виявлені головні напрямки у вивченні спадку візантійського філософа, які обмежуються томістськими, неопатристичними, історико-філософськими,

персоналістськими підходами. В результаті цього аналізу були виявлені основні суперечки, які точаться навколо теми есхатології святого отця. Це незалежність воплощення Логоса, проблема орігенізму Максима та аналізоване ним питання апокатастасису, наявність гномічної волі у обоженних істот. Всі ці проблеми потребували більш прискіпливого аналізу есхатології Максима Сповідника. Крім того, постала необхідність застосування системного підходу для вивчення есхатології отця церкви, адже його вчення має системний характер, хоча викладене у несистематизований спосіб.

Спірні питання есхатології Максима виникають на тлі трансформації і переробки засад елліністичного світогляду у горнилі християнського вчення. Насамперед це стосується вчення про апокатастасис (повернення всіх речей у первісний стан), переваги цілей над початками, фаталізму, циклізму, метемпсихозу, свободи волі тощо. Тому постала необхідність дослідження есхатологічних уяв дохристиянського середземноморського світу, де есхатологію можна виділити *post factum*, за аналогією із християнським ученням про ціль буття. Крім того, треба було з'ясувати есхатологічні погляди еллінських та почасти латинських письменників як філософського так і нефілософського напрямку. Насамперед, це Гомер, Гесіод, перші трагіки, давні історики, містеріальні культури, досократики, Платон, Арістотель, стоїки, неоплатоніки. Надалі у даній дисертації було здійснене змістовне дослідження поглядів античних авторів. Були виявлені головні есхатологічні парадигми, якими користувались античні філософські і нефілософські автори у своїх поглядах і наративах: фаталізм, учення про долю, метемпсихоз, космічний циклізм, повернення всього у первісний стан. Але деякі філософи формулювали ще вчення про шляхи виходу із цього фаталізму і порочного кола. Дещо нове з цього приводу було розпочато Гераклітом, учення про свободу вибору започаткував Платон, аналіз волі проводив Арістотель, цікаве поєднання долі і етичної свободи зустрічається у стоїків, нарешті, неоплатоніки досягли неабиякої глибини у своїх поглядах про “благий вихід” душі із круговоротів. Причому усе

це стосувалося лише богів та героїв, тілесна складова у есхатологічному вимірі людського єства повністю відкидалася майже всіма авторами.

Далі дисертаційне дослідження розглядає погляди християнських авторів, які долали еллінську циклічну парадигму, започаткувавши релігійне вчення про воскресіння Христа (і воскресіння усіх істот після кінця світу) і вчення про спрямований час. Були розглянуті майже всі значні християнські письменники, які бралися за есхатологічну проблематику. Було доведено, що чітка християнська догматика несумісна із еллінською циклічною есхатологією. Християнське вчення про воскресіння ніяк не може бути поєднане із давнім вченням про метемпсихоз. Також беззаперечний кінець створеного світу (за вченням християн) ніяк не поєднується із еллінським ученням про вічність космосу. Найбільш філософуючі християнські автори намагалися це довести за допомогою тогочасної філософської мови, платонізму і неоплатонізму. На Сході найбільш вагомими авторами, які рефлексували цю проблематику, були Григорій Богослов, Григорій Ніський, Діонісій Ареопагіт, а на Заході – Августин. Саме вони в інтелектуальному сенсі були попередниками Максима Сповідника у його філософських поглядах.

Але у деяких християнських авторів (Оріген, Григорій Ніський, Євагрій, Дідім Александрійський) під зовнішнім християнським дискурсом були приховані ще неперероблені еллінські парадигми. Це стосувалося учення про падіння духів із первісної благої єнади, в наслідок чого і був створений світ. Дослідження розкриває логіку цих авторів, що походила від Орігена, який висловлював подібні думки гіпотетично. Головними засновками такого падіння були або пересичення благом, або пізнання зла, щоб потім можна було розпізнати істинне благо. Крім очевидно циклічної парадигми такого вчення, ці думки породжували доктрину про спасіння абсолютно всіх істот, навіть самих злих на чолі із дияволом. Якщо Григорій Ніський був поміркованим орігеністом, то Євагрій і його учні розвинули це вчення і навіть намагалися втілити його у догматичних формулюваннях, засуджених церквою за орігенізм на V Вселенському Соборі.

У дисертації доводиться, що есхатологічні погляди Максима Сповідника були викликані засудженням орігенізму, але Максим, не обмежуючись суто релігійними чинниками, здійснив критику орігенізму, послуговуючись філософськими концептами Прокла і Діонісія Ареопагіта. Це надало новий подих власне християнській есхатології, яка набула філософської витонченості, діалектичної довершеності, чіткої визначеності. Оригінальні есхатологічні погляди Максима стали потім базою для систематичних напрацювань Іоанна Дамаскіна.

В роботі вперше проводиться аналіз усіх текстів Максима Сповідника на предмет есхатології. З'ясовуються головні мотиви і напрямки есхатології отця. Насамперед це достатньо нетипова для християнської думки концепція незалежного Воплочення Логоса, що пов'язане із есхатологічним християнським концептом обоження. З точки зору незалежного Воплочення, світ створюється Богом вільно, невимушено, та ще й з метою втілення у ньому Логоса, другої іпостасі Святої Трійці. Це приводить до думки, що Христос став би людиною, якщо б остання і не зогрішила. Хоча експліцитно Максим так не каже, але, як доводить дане дослідження, він імпліцитно це має на увазі. Подібна логіка заперечує як учення про вічність і необхідність створення світу (що є притаманним античній думці), так і викупну теорію Воплочення Христа (що властиво багатьом християнським письменникам, у тому числі і орігеністам).

Далі в дисертації доводиться, що Максим під впливом Аристотеля дотримувався думки про перевагу кінця буття над його началом, що саме ціль спонукає до виникнення буття, а тому есхатологія (як учення про кінець або ціль буття) є такою важливою у християнській думці. Перебуваючи у руслі християнського розуміння цілей буття, Максим спростовує орігеністську думку про падіння умів із первісної єнади, філософськи витончено руйнуючи обидва засновки цього орігеністського вчення. Дисертаційне дослідження показує важливість концепту обоження у думці Максима і його зв'язок із есхатологією. Розкривається концепт вічно-рухомого спокою, який є переосмисленням концепту "εpektasis", започаткованого Григорієм Ніським. Також у цьому сенсі

розглядається учення останнього про передіснуючі нестворені логоси, які є передумовами усього створеного буття. Доводиться їх відмінність від ідей Платона, попри велику схожість із цим глобальним давнім філософським концептом.

Суттєвим внеском у дисертації є аналіз волі розумних істот у стані обоження. Думка Максима порівнюється із попередньою еллінською філософською традицією. Особливо цікавим постає аналіз акту волевиявлення у вченні отця церкви, який уперше співставляється із аналізом вольового акту в аристотелевій “Великій Етиці”. У дисертації доводиться відсутність гномічної волі в есхатологічному стані, що спростовує думку релігійних філософів персоналістів, які наполягають на присутності гномічності у обожнених істот. В роботі впроваджується гіпотеза про те, що свобода вибору (але не свобода волі) є своєрідним рабством обирати.

Нарешті, нашим внеском у даній роботі є історико-філософський аналіз есхатології зла, починаючи від давніх філософів і до Максима Сповідника. Загадкове поняття зла і його метафізична невизначеність, різні думки про його коріння становлять певну проблему есхатології. У роботі доводиться, що Максим Сповідник ближче підійшов до розв’язування цієї проблеми, ніж його попередники (як еллінські філософи, так і християнські автори). Проблематика зла постає у есхатологічній площині і має розв’язатися лише у мить кінця буття. Максим есхатологічно тлумачить зло як звинувачення іншого (у остаточному сенсі — Бога), що довершує онтологічну, гносеологічну, етичну й естетичну теорії зла.

Подібний аналіз есхатології Максима Сповідника і аналіз трансформації філософських концептів у його есхатологічному вченні був здійснений уперше. Також уперше проаналізована на предмет есхатології майже вся попередня європейська філософська традиція із виявленням її головних парадигм. В дисертації проаналізовані усі тексти Максима Сповідника на предмет есхатології і уперше перекладені на українську мову (із давньогрецької) найважливіші уривки з них. Загалом у роботі доводиться, що на підставі своєї критики

орігенізму, а разом із тим усіх еллінських есхатологічних учень, Максим розробив власне есхатологічне вчення на тлі християнської віри і неоплатонічної філософської мови. Також у дисертації уточнюється низка суперечливих положень попередніх досліджень, які часто були або конфесійно заангажовані, або їм не вистачало системного підходу.

Отримані результати повністю розкривають сутність есхатології Максима Сповідника і те, як його погляди долають чи, навпаки, успадковують певні метафізичні тенденції античної філософської традиції. Результати даного аналізу можуть бути застосовані у навчальному процесі, для подальшого поглибленого вивчення європейської філософської думки у царині цілей буття людини і світу. Вони можуть бути використані у наукових, релігійних, суспільних дискусіях і дослідженнях, а також у безпосередньому житті.

*Ключові слова:* есхатологія, Максим Сповідник, вічно-рухомий спокій, циклізм, епектасис, апокатастасис, свобода волі, свобода вибору, ціль буття, сутність зла, кінець світу, метемпсихоз, обоження.

## **СПИСОК ПРАЦЬ ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**

### **Статті у наукових фахових виданнях:**

1. Макогон А. Эсхатология воли в учении преподобного Максима Исповедника // Konstantinove listy (Constantine's Letters). – Volume 11. – Issue 2/2018. – ISSN 1337–8740 (print) ISSN 2453–7675 (online). – P. 3–13. DOI: 10.17846/CL.2018.11.2.3–13 [реж. доступу] [http://www.constantinesletters/issues/2018\\_iss2/CL\\_v11-iss003to013.pdt](http://www.constantinesletters/issues/2018_iss2/CL_v11-iss003to013.pdt) (Міжнародний (Словакія) науковий журнал, який індексується у міжнародній базі SCOPUS).
2. Makohon A. Проблема зла в эсхатологии Максима Верующего (Problem zła w eschatologii Maksyma Wyznawcy) // Studia Warmińskie – Volume 56/2019. – ISSN 0137-6624. – P. 291–305. DOI: 10.31648/sw.3245 [реж. доступу]

<https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/sw/article/view/3245> (Міжнародний (Польща) науковий журнал, який індексується у міжнародній базі Web of Science).

3. Макогон А. Філософська критика вчення про вічне повернення в есхатологічних поглядах Максима Сповідника // Світогляд – Філософія – Релігія: зб. наук. праць. – Вип. 12. – Суми: Сумський державний університет, 2017. – С. 97–108.
4. Макогон А. Есхатологія Максима Сповідника: історико-філософська розвідка у стан сучасних досліджень // Світогляд – Філософія – Релігія: зб. наук. праць. – Вип. 13. – Суми: Сумський державний університет, 2018. – С. 152–160.
5. Макогон А. Есхатологія Плотіна // Світогляд – Філософія – Релігія: зб. наук. праць. – Вип. 13. – Ч. 2. – Суми: Сумський державний університет, 2019. – С. 92–101.
6. Макогон А. Есхатологія ранньої Стої // Світогляд – Філософія – Релігія: зб. наук. праць. – Вип. 15. – Суми: Сумський державний університет, 2020. – С. 109–116.

#### **Матеріали й тези наукових конференцій:**

7. Макогон А. Есхатологія Максима Сповідника очима Жана Клода Ларше // Нові виміри духовності на початку XXI століття: матеріали VI Міжнародної наукової ON-LINE конференції (24–25 травня 2018 року, Сумський державний університет). – Суми: ФОП Цьома С.П., 2018. – С. 60–61.
8. Макогон А. Наявність свободи волі та відсутність свободи вибору в есхатології Максима Сповідника // Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства: матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників (Суми, 19–20 квітня 2018 року). – Суми, 2018. – С. 317–319.
9. Макогон А. А. Вчення про апокатастасис у Максима Сповідника як історико-філософська проблема // Дні науки філософського факультету – 2018: Міжнародна наукова конференція “Дні науки філософського факультету – 2018”,

26–27 квіт. 2018 р.: [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: У.В.Мовчан [та ін.]. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2018. – Ч. 1. – С. 39–41.

10. Макогон А. Спільність анагогічних підходів в перекладі 59-го псалма в Острозькій Біблії і в тлумаченні Максима Сповідника // Софія (гуманітарно-релігієзнавчий вісник). – № 1 (10). – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2018. – С. 75–76.

11. Макогон А. А. Есхатологія досократиків // Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства: Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників. – Суми: СумДУ, 2019. – С. 263–268.

12. Макогон А. А. Зasadничі напрямки есхатології Плотіна // Античність та університетська філософія: матеріали міжнародної наукової конференції. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. – С. 35–40.

13. Макогон А. А. Сутність зла в есхатології Максима Сповідника // Міждисциплінарний дискурс у дослідженні феномену соціального: зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції 28 березня 2019 року. – К.: КНЕУ, 2019. – С. 34–35.

14. Makogon A. Podolkova S. V. Eschatology Of Maximus The Confessor As The Object Of Philosophical Research // Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства: Матеріали V Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників. – Суми: СумДУ, 2017. – С. 149–151.

15. Макогон А. Есхатологічне вчення Максима Сповідника: від античного вічного повернення до середньовічного «вічно-рухомого» спокою // Історія філософії як історія філософських традицій: Матеріали доповідей учасників історико-філософських читань пам’яті Марата Вернікова. – Одеса: ОНУ, 2018. – С. 36–42.